

ИРОНИЯТА НА ИСТОРИЧЕСКИТЕ СИЛИ И АРХИВЪТ НА ДИМИТЪР МИХАЛЧЕВ¹

Димитър Божков

Понякога, благодарение на случайността, могат да се открият следите на едно минало, което иска да изплува на повърхността на историята и да заяви своето присъствие. Много често това се случва с някои загубени архиви, ненадейно излизаци на бял свят и показващи ни непознати страници от нечий живот, кариера и мисловен труд. Отварянето на един архив предполага необходимостта от засрещане на личното и историческото, в междината на които се развива някоя конкретна индивидуална биография. През архива на някой, малко или много, може да се проследят неговите житейски траектории и мястото му в определено социално поле, което от своя страна по неумолим начин предопределя интелектуалния и личния му път.

Особено интересно е положението с архивите на бележити мислители и общественици, какъвто е Димитър Михалчев. Той е бил една от ключовите фигури на българския философски живот. Заедно с множеството си изследвания върху природата на съзнанието и върху принципите на епистемологията той е бил също така и издател на сп. *Философски преглед*, но и виден дипломат. Като приятел на президента Томаш Масарик е бил пратен за посланик в Чехословакия след Деветоюнския преврат от правителството на Александър Цанков, също както през 1934 г. (след Деветнадесетомайския преврат) е изпратен на мисия в СССР и още веднъж след 9 септември 1944 г. Философските му работи са белязани от силен гносеологически интерес, но освен това се разпростират и върху логиката, етиката, философията на историята и разнообразни теми от социално-политическия живот в България. Освен това той е бил и ученик и последовател на немския философ Йоханес Ремке, с когото го е свързвало и лично приятелство². Особено ключова за интелектуалния живот у нас е работата му по издаването на сп. *Философски преглед*, което оформя ключовите дебати,

¹ За написването на тази статия и за работата по архива бих искал да изкажа специални благодарности на проф. Димитър Денков, доц. Ясен Захариев и на Илонка Колева за консултациите и неоченимата помощ.

² Повече за живота и делото на акад. Димитър Михалчев, вж. **Кулов, В.** Биографична бележка: <http://www.philosophybg.com/2017/06/15/%d0%b0%d0%ba%d0%b0%d0%b4-%d0%b4%d0%b8%d0%bc%d0%b8%d1%82%d1%8a%d1%80-%d0%bc%d0%b8%d1%85%d0%b0%d0%bb%d1%87%d0%b5%d0%b2/> [прегледан 15.04.2023], също и **Денков, Д.** *Очерк за Димитър Михалчев.* – София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1988.

не само в полето на философията, но на хуманитарните науки и политическите ангажираности. На тези страници излизат статии с разнообразно съдържание, много от които с ярко изразен полемичен или научнопопулярен характер. Обсъждат се теми в областите на съвременната тогава философия: за природата на съзнанието, върху различни популярни философски учения, срещу теософията и окултизма, срещу биологизма и расовите теории. Но също така там се обсъждат и разнообразни социологически и психологически теории, проправя си път и историческият материализъм, също както има и статии за политическия живот у нас и в чужбина. Самият Димитър Михалчев често публикува текстове с разнообразен характер, обхващащи едновременно политически и научни въпроси. Цензурата затваря списанието през есента на 1943 г., малко след смъртта на цар Борис III. Можем само да гадаем дали смъртта на царя не лишава списанието от един негов таен защитник, предвид ясната антифашистка и либерално-демократична линия на списанието. Основания за това можем да търсим във факта, че по време на дипломатическата си мисия в Прага Михалчев извършва някои лични услуги на царското семейство, за които ще стане дума по-долу.

Но да се върнем на архивите. Дълги години се смяташе, че архивът на Димитър Михалчев е загубен или изчезнал след множеството превратности на историята. Има различни споменавания за него, които сякаш само създават повече объркване, отколкото да дават ясни насоки за неговото търсене. Из университетските среди битува легендата, че дъщеря му, Ирина Михалчева, някъде в началото на новото хилядолетие е предложила да продаде този архив на Софийския университет, но поради изключително високата цена така и не се е стигнало до откупка. Самата тя говори за архива на баща си и се е надявала на неговото отваряне за широката публика и за публикуването на значителен брой ръкописи, останали неизвестни³. След нейната смърт през 2005г. задълго почти нищо не се споменава за този архив. В книгата на Димитър Денков от 1988 г. *Очерк за Димитър Михалчев* има различни позовавания на документи, предоставени от дъщерите му. Самият той разказа в личен разговор, че архивът е стоял на няколко рафта в мазето на къщата на философа на ул. „Светослав Тертер“. През 2011 г. Ясен Захариев публикува статия *Изгубените архиви на Димитър Михалчев*, в която обобщава наличната до този момент информация, която всъщност не е никак малка: а именно до 2005 г., годината на смъртта на Ирина Михалчева, различни изследователи и издатели са посещавали архива

³ Михалчева, И. Мечтая ръкописите на баща ми да видят бял свят. – *Стандарт*, 25 юли 2000.

и очевидно има публикувани книги. Захариев посочва една интересна следа, разказана му от внука на Михалчев – Димитър Милев, а именно, че един мистичен Георги Толев, представящ се за служител на БАН или Университета, в някакъв момент е взел архива⁴. Насетне следите се губят, поне доскоро. „Личният архив на Михалчев не изчерпва неговото архивно наследство. Тук на помощ ми идва друга метафора – за паяжината. Михалчев е бил достатъчно значима фигура, поради което името му присъства и в други архиви, освен неговия, които за щастие са запазени и достъпни за изследователите“⁵. Има и още една интересна следа, Илонка Колева, директор на архива на СУ „Св. Климент Охридски“, е открила бележка, в която се казва, че през 1943 г. в Софийска градска библиотека са депозираны документи на акад. Михалчев, но те така и не са открити впоследствие: „Дейност по опазване на документалното наследство на университетските преподаватели през 1940-те години развива и Градският архив на София. Особена активност проявяват неговите служители по време на бомбардировките, когато се стремят да спасят ценни лични фондове, като ги евакуират извън столицата. Така се запазват архивите на проф. Иван Шишманов, проф. Петко Стайнов и проф. Димитър Михалчев. В отчета на Софийския градски архив за 1943 г. се отбелязва, че наред със събирателската дейност по министерства и учреждения са посещавани и частни лица, които да предадат своите или на своите именити близки архиви. [...] По-интересен е случаят със споменатия архив на проф. Димитър Михалчев, за който се твърди, че е събран в 8 сандъка. По всяка вероятност информацията не е вярна, тъй като тези документи по-сетне не се откриват никъде. [...] Няма и логика проф. Д. Михалчев, който към 1943 г. е в цветущо здраве и на отговорна дипломатическа работа, да е предал документите си на Градския архив. А и виждаме, че останалите споменати архиви после са върнати и предадени на БАН. Едва ли само архивът на проф. Михалчев не е оцелял. Вероятно става дума за някакво объркване, което е продължило да се тиражира през годините⁶. Всъщност разбрахме за какво става дума: след намирането на архива се откри един дълъг списък с книги, които Михалчев е депозирал в Библиотеката през 1943 г., очевидно с цел запазването им от бомбардировките.

През 90-те години се публикуват някои от ръкописите на Михалчев, както предполага Ясен Захариев, със съдействието на наследниците му и с отварянето на

⁴ Захариев, Я. Изгубените архиви на Димитър Михалчев. – *Български философски преглед*, 2011, № 1.

⁵ Пак там, с. 94.

⁶ Колева, И. Непубликуван ръкопис.

архива за някои от съставителите на книгите⁷. Със сигурност това важи в най-голяма степен за *Чуйте и другата страна*, в чиято бележка на съставителя се изказва благодарност към дъщерите на Михалчев за оказания достъп до архива. Предполагам такава е ситуацията и с *Диалектика и софистика*, под съставителството на Любен Сивилов, който не споменава изрично произхода на ръкописите, събрани в книгата, но, и това е любопитен факт, съвсем скоро след неговата кончина в шкаф в кабинета му във ФФ се откри още един текст, напечатан от Михалчев. Ангел Стефанов, който наскоро издаде *Метафизика*, в бележка споменава, че е попаднал случайно на ръкописа на книгата. Не можем да не отбележим и следите, идващи от други архиви. Така се появяват две важни книги, а именно – на Анани Стойнев (състав.) *Из кореспонденцията на акад. Димитър Михалчев* и на Стойнев, Цацов и Билярски (състав.) *Между философията и живота: Документи 1904–1946*. Те предлагат материали от различни други архиви, свързани с дипломатическата дейност на философа, с неговите политически и обществени ангажименти. Става въпрос най-вече за архивите на Външно министерство, тези на други важни интелектуалци, с които Михалчев е бил в кореспонденция, и Габровското ремкианско дружество. Но във всеки случай това не може да навакса изгубеният архив, в който се предполага, че има още много неиздадени неща.

Така, поне до 2021 г., когато получих телефонно обаждане от антикваря Стойчо Млечевски, собственик на ЕТ „Златорог“, който ми каза, че има нещо много интересно за мен, познавайки работата ми като историк на философията и интереса ми към стари книги и ръкописи на философски и изкуствоведски теми. В един момент се озовах пред две щайги с разбъркани и напълно неподредени листа, в които като се зарових, открих разнообразни писма, фрагменти от лекции и ръкописи на книги и статии на Михалчев. Нямах съмнение, че това е легендарният архив, за който само бях слушал митове и легенди още от студентските ми години. В онзи момент беше много трудно да се каже какво съдържат двете щайги, но определено от пръв поглед личеше, че има потенциал да се открият много непознати страници от живота, творчеството и дипломатическата дейност на големия наш философ. Стойчо Млечевски ми разказва подробно, а след това и пред камерите на БНТ⁸, за това по какъв начин напълно случайно се е озовал пред една каруца на битак в Малашевци, пълна с книги и различни документи. Ромите, които са

⁷ Захариев, Я. Цит.съч., с. 93.

⁸ Вж. цялото интервю: <https://bnt.bg/news/po-sledite-na-lichniya-arhiv-na-dimitar-mihalchev-v289508-291622news.html>

продавали всичката тази хартия, са казали, че нещата идват от едно мазе на стара къща в центъра на София. Явно става дума за добре познатата сграда на ул. „Светослав Тертер“. Тогава какви документи е откъснал вече споменатият Георги Толев и дали въобще съществува? Очевидно при разчистване на мазето и тавана тези документи, но също и някои лични вещи и книги оттам, са били закарани на битача в Малашевци и може би ги е грозяла опасността да бъдат предадени на вторични суровини. Със сигурност обаче, поне според спомените на свидетели на документите върху двата рафта в мазето, можем да кажем, че съдържанието на щайгите не е целият архив, така че има какво още да се търси.

Благодарение на съдействието на много хора накрая СУ „Св. Климент Охридски“ се сдобил с документите и започнал работа по тяхното обработване, подреждане и инвентаризиране, която все още е далеч от това да приключи. Но тук бих искал да кажа за някои от направените до този момент интересни открития. Можем да разделим архивните единици на няколко основни групи материали. На първо място това са лични документи, паспорти, нотариални актове, спестовни книжки, скици за ремонт на къщата на ул. „Светослав Тертер“, поздравителни телеграми и др. Като втора група можем да сложим дипломатически документи от времето му като пълномощен министър в Прага (1923–1927), в Москва (1934–1936) и пак в Москва (1944–1946). След това имаме и малко лична кореспонденция с различни хора, близки до него и семейството му. И разбира се, накрая имаме ръкописи на лекции, статии и книги. За съжаление, много от тях остават непълни и фрагментарни и дълго време ще продължи работата по тяхното комплектуване.

По повод дипломатическата дейност на Михалчев има вече някои интересни изследвания по темата, както и голяма част от документите ги има и в архива на Външно министерство. Но това, което е налично при нас, дава някои любопитни акценти. Във връзка с престоя му в Прага⁹ има няколко намерени документа, които досега не са били коментирани, а и смятам, че ги няма в други архиви. Имам едно писмо от 1924 г. до министъра на външните работи и вероизповеданията (Христо Калфов), в което се описва международното положение, ролята на наскоро създалия се СССР, балканската политика и най-вече съвети за сключване на договор за добросъседство с Югославия, с цел приближаване към общия за двете страни интерес за излаз на Бяло море: „На другия ден

⁹ Вж. **Захариев, Я.** Димитър Михалчев 1880–1967 – В: *Анета Ходина-Чермакова (1878–1941) и българо-чешката взаимност*. Състав. Ружа Маринска, Здравко Попов, Прага: Посолството на република България в Чешката република, 2009.

след тяхното споразумение – плодовете на което ще проличат веднага и за двете страни, – те ще представляват едни могъщ фактор на международната политика и ще бъдат уважавани от Великите сили, както не са мечтали никога преди това“¹⁰. До голяма степен това е свързано с твърдото му убеждение за решаване на националния въпрос чрез присъединяване на България към Югославия, идея, присъстваща и в доклада, но все пак и на фона на алтернативни варианти за сътрудничество. Но все пак този доклад е напълно под властта на реалната международна политика и на необходимостта от силен Балкански съюз между двете държави, чрез които бихме могли да постигнем общи цели: най-вече излаз за двете държави на Бяло море. Освен това Михалчев обещава сътрудничеството на чехословашката страна като посредник между двете балкански държави, като цитира твърдите обещания на Масарик по този въпрос. Някои от идеите в този доклад са развити по-задълбочено в книгата *Отговор на моите критики по повод Югославия*, в която Михалчев развива последователно тезите за българо-югославския съюз. Не може да не забележим и една интересна подробност, а именно, че при неговите следващи посланически мисии той е бил изпращан от правителства, ръководени от Кимон Георгиев и кръга *Звено*, известни с проюгославската си политика.

Имаме няколко писма, които свидетелстват за една досега непозната страна от дейността на Михалчев в Прага, а именно активната му намеса по едно имотно дело, което княз Кирил Преславски води с държавата за гори и други имоти в Словашко. Налична е чернова на писмо до президента Масарик от 02.07.1924., в което посланикът уведомява последния за този проблем и предполагам, очаква бъдещо съдействие. Следващото писмо по този повод е до княз Кирил Преславски от 15.01.1927 г., когато Михалчев уведомява княза за развоя на делото и доста искрено и директно му дава съвети какво да направи и как да изчисти имиджа си пред обществото в Прага, доколкото князът е бил в близки контакти със съмнителния д-р С. Щайнер и с други лица, будещи недоверие в чехословашкото общество. Очевидно, доброто име на брата на българския цар и образа му на „оня славянски възпитан княз“ биха могли да окажат влияние на общественото мнение в полза на връщането на имотите. Освен това в писмото има препоръки за адвокати, които биха могли да помогнат за решаването на случая, доколкото поради ширещия се централноевропейски антисемитизъм не се гледа с добро око на адвокати от еврейски произход, пък били те и най-добрите.

¹⁰ Архив на Софийския университет, Фонд „Димитър Михалчев“, необработен.

Имаме още едно писмо до княз Кирил, в което се дават допускания за добър развой по делото с имотите, за който добър развой Михалчев не скрива и не умаловажава заслугите си. В същото време имаме и някои битови подробности от живота на българския пълномощен министър, свързани с негови финансови затруднения и молба до княза за заем от около 35 000 крони. Престоят му като дипломат скоро свършва и той много ясно заявява, че има нужда от мебелиране на дома си в София и отгук може да набави необходимото му: една столова, кабинет с библиотека, спалня, стъклария и посуда. Също така подробно разказва за всички свои „мъчнотии“ в Прага и за това, че „по неволя аз се вплетох в разкриването на разни конспирации и никой не знае какво ми готви утрешният ден и какво може да чака семейството и децата ми“. За какви конспирации става дума, можем само да гадаем. Моето предположение е свързано може би с разкрития около убийството на замеделеца Райко Даскалов или пък с някои дейци на ВМРО, с които Михалчев за дълго си има проблеми поради позициите му, свързани с Югославия и с изоставянето на македонската кауза в името на постигането на излаз на Бяло море. В същото време от Прага имаме и чернова на писмо, което явно би трябвало да е изпратено и подписано от цар Борис III с благодарности за съдействието за решаване на имотния казус на княз Кирил. Тъй като писмото започва с обръщението „Ваше превъзходителство“ и се отнася за „вашите закони“ (т.е. чехословашките) можем да предполагаме, че става дума за Масарик, доколкото това обръщение по онова време се е ползвало и за президенти, не само за дипломати. Друг документ от Прага е списък с работещите в легацията на СССР и видовете им лични документи и гражданственост.

От първия му престой в Москва имаме няколко чернови на писма до министъра на външните работи и вероизповеданията, в които го уведомява за това, какъв отзвук имат различни събития от Царството. Тук има и едно много интересно писмо, в което Михалчев обяснява трудностите си при мебелирането сградата на легацията и негодуванието му от факта, че Министерството не иска да възстанови сумата по закупуването на една спалня, тъй като тя нямала представителна функция. В отговор на това Михалчев посочва необходимостта от нея и факта, че тя ще обслужва всички бъдещи дипломати и ще им спести търсенето на мебелировка, което явно се оказва сериозно предизвикателство, тъй като явно по същото време и други чужди легации отравят врати в Москва, а за леглата, които могат да се намерят в обикновените магазини, той казва, че „дори нашата прислуга не би спала на тях“. Търсенето на мебели се случва по различни вторични канали, и то най-вероятно, предвид описанието на вече придобитите такива, става въпрос за изделия, произведени преди революцията от 1917

г., или доставени по изключение от Европа. Михалчев подробно аргументира нуждата от представителна мебелировка с факта, че чуждестранните дипломати в столицата на СССР живеят изключително задружно и често предвид изолацията им се канят на гости и приеми. Интересно би било да се направи съпоставка между тези доклади и поредицата статии в сп. *Философски преглед*, посветени на живота в СССР, тъй като в публикуваните разкази отсъства недоволството на пълномощния министър от битовите условия, макар и с някои бегли намеци по темата.

Освен това други писма до министъра показват анализи на Михалчев във връзка с Абисинската криза (става въпрос за окупирането на Абисиния от Италия и свързаната с това Итало-етиопска война от 1935 г. Тази криза е един от първите провали на Обществото на народите за запазване на мира и има сериозен международен отзвук) и нейното значение за международното положение и отгласите от нея в дипломатическите среди, но също има и сведения за обменния курс на рубликата и за някои пречки на дипломатите и българските граждани при обменните курсове. Също така подробно се описват и коментарите в Москва на различни събития в България, които биха имали значение за тамошните власти.

От втория престой в Москва през 1944–1946 са запазени повече документи, даващи ясна картина за големите усилия на Михалчев за издействането на по-благоприятни условия при сключването на мирния договор след войната, както и лобирането му за участието на българска делегация в Международната конференция за учредяването на ООН в Сан Франциско през април–юни 1945. Предвид датите на шифрованите телеграми, става ясно, че нещата са се вършили в спешен порядък. Също и в тези документи личат трудностите в живота на дипломатите в следвоенна Москва, месеци преди приключването на войната. България все още няма възстановени дипломатически отношения със СССР, така че за момента Михалчев е все още само представител на Българското правителство, но все пак се ползва с пълните дипломатически права. Ситуацията обаче създава определени протоколни неуредици, за които той подробно разказва.

Други теми, които са важни, са търговските отношения между двете страни и признаването ни със статут на съвоюваща държава от съюзниците. Преди това е необходимо възстановяването на редовните дипломатически отношения на България със СССР, което по различни причини явно се бави, въпреки постоянните настоявания на Михалчев. Това признаване ще позволи представители на България да вземат участие в Конференцията в Сан Франциско. В телеграма от 08.08.1945 г. се казва ясно, че е даден

ход на процедурите за пълно възстановяване на дипломатическите отношения, както и са описани някои детайли около приключването на войната и най-вече сложните отношения между англичаните, американците и руснаците. И тук отново българският пълномощен министър работи усилено за сближаването и добрите отношения с Югославия, което е и негов, и на министър-председателя Кимон Георгиев стар проект. Разбираме, че международната ситуация не е много благоприятна за осъществяването му: „Във връзка с горните сведения може да се разчита, че при очакваното възстановяване на дипломатическите отношения с България или при по-късното подписване на мир с нея, Англия и Америка ще поискат по някакъв начин като предварително условие гаранции с нас, че няма да се федерираме с Югославия“. По същия начин и съюзниците са предотвратили включването на Албания към федерацията на южните славяни. В допълнение на това са и англо-американските подозрения към честността на изборите в София. Други интересни теми са: заплатите на служителите, дебатирането на различните международни влияния в България, балканската политика и приемането на България в ООН.

След завръщането си от Москва през 1946 г., което е и следствие на различни вътрешно- и външнополитически фактори (като например новото правителство у нас, референдума, промяната в отношенията между Тито и Сталин и т.н.), Михалчев продължава работата си като председател на БАН, след като вече е пенсиониран от Университета. Имаме интересен документ лично до Георги Димитров, в който той описва ситуацията с книгите от бившите царски библиотеки и тяхното предаване в Библиотеката на БАН, също както и рецензии на трудовете на Тодор Павлов при кандидатстването му за поста академик. През 1952 г. се случва злополучното обсъждане в Големия салон на БАН на труда на Михалчев *Традиционната логика и нейното материалистическо обосноваване*, при което обсъждане Тодор Павлов организира „съд“ над идеите на стария ремкианец, от което обсъждане имаме протокол с изказването на Михалчев, както и части от неговия отговор, публикувани много по-късно в *Чуйте и другата страна*.

В архива има и други разнообразни документи, сред които писмо от Ханс Ремке, сина на Йоханес Ремке, който разказва за трудностите си през войната, престоя си в концентрационен лагер заради либералните си възгледи и установяването си в Швеция при съпругата си и нейните родители, скица на събраните си съчинения в осем тома, озаглавени *На разни философски теми*, текстове на френски език с неясен получател, описващи политическите процеси у нас през 30-те години, *Информационен бюлетин на*

съветския федерализъм от Георг фон Менде, множество ръкописи на лекциите си, текстове на беседи, текст по повод на годишнина на Одринската гимназия, където той самият е учил, *Приветствие към делегатите на Световния конгрес по философия в Париж*, и разнообразни други документи, засега недостатъчно проучени. Иначе, налични са и огромно количество ръкописи на статии и книги, някои от които неиздавани. Тук ще представя една част от намерените текстове, като за уточняването на това, дали са публикувани или не, ще използвам библиографията на Михалчев, поместена с сборника *Избрани съчинения* под съставителството на Кирил Дарковски. Интересното в случая е, че тази библиография е била дадена лично от Михалчев на бъдещия съставител и в нея фигурират както издавани неща, така също има специален раздел с неиздавани книги¹¹. През последните години много от тях видяха бял свят при разнообразни обстоятелства, за които говорих по-горе. Измежду публикуваните текстове сме установили следните: *Философията като наука и отношението ѝ към другите науки* (в последното си заглавие от 1946 г. е *Философията като наука. Методологичен увод*), *Анализ на волята и свободата*, (публ. като *Проблемата за свободата на волята*, 1936), *Философски основи на психологията и понятие за съзнание*, *Учение за относителността на истината в ново осветление*, *Общество и общност*, *Социалната действителност*, *Що е истина и лъжа*, *Историческият материализъм*, *Проблемът за ценностите*. Измежду непубликуваните трудове можем да установим следните заглавия, които в голямата си част не присъстват в библиографията, която Михалчев дава на Дарковски, което навежда на мисълта, че може би не са били предназначени за публикуване, или пък това не е отбелязано: *Световната проблема като основа на метафизиката*, *Критика на опитите за възраждане на метафизиката във Франция и Германия*, *Предмет на гносеологията като наука*, *Върху емоционалното съзнание*, беседа *Действителност и сън*, *Сънят и четенето на чужди мисли*, *Методът на обучението*, *Педагогика и възпитателна наука*, беседа на български и немски език *Моралът в борбата на нашите някогашни съюзници против нас*, *Едно сиво тържество*, текст, посветен на повторното откриване на Народния театър след големия пожар в него,

¹¹ Ето какво казва Кирил Дарковски: „две думи за поместената тук библиография. В основата ѝ легна един Списък на по-важните трудове на Д. Михалчев, копие от което последният лично ми даде за мое ползване в края на 50-те години. Данните в списъка бяха сверени и уточнени de visu (с изключение на данните за непубликуваните трудове, някои от които са в пълна неизвестност). С цел библиографията да стане колкото се може по-пълна, в нея са поместени всички по-малки съчинения (кратки рецензии, бележки, некролози), които можах да издира във Философски преглед и които не фигурираха в посочения списък“ **Дарковски, К.** Бележки на редактора – В: **Михалчев, Д.**, *Избрани съчинения*. София: Наука и изкуство, 1981, с. 608.

Кантовата философия на историята, Нацията като историческа действителност и нашия дълг към нея, Историята като научен проблем. Освен това присъстват и големи фрагменти от непубликувания ръкопис на книга (присъстващ в споменатата библиография) *Социологически идеи в българската книжнина след Освобождението.* Разбира се, има и още публикувани и непубликувани ръкописи, които следва да се проучат по-внимателно, за да се изработи по-ясна картината на това, което има в архива и за възможностите за неговото използване.